

La filosofia de l'escena teatral en Václav Havel

Jordi Casasampera

La filosofia de l'escena teatral en Václav Havel

La filosofia de l'escena teatral en Václav Havel

Jordi Casasampera

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filosofia UB

Sumari

<i>Pròleg. L'escena final</i>	9
<i>Introducció</i>	11
1. LA SITUACIÓ POLÍTICA	17
1.1. Havel, polític	17
1.2. 1968: primavera i estiu.	27
1.3. La carta a Husák o l'aturada de la història	33
1.4. Què fou i què no fou el manifest Carta 77	40
1.5. La dissidència o el poder dels sense poder	57
1.6. De la presó al vellut	71
1.7. De la poesia a la prosa. Presidència i retirada	91
2. LA FILOSOFIA DE LA SITUACIÓ	99
2.1. Havel, filòsof	99
2.2. Una filosofia en temps de guerra.	104
2.3. El problema del món natural.	109
2.4. La història i la cura de l'ànima	123
2.5. Un platonisme negatiu	133
2.6. La responsabilitat dels escruixits	150
2.7. El triple moviment de l'existència	158
3. LA SITUACIÓ, A ESCENA	169
3.1. Havel, dramaturg	169
3.2. Un personatge: Vaněk	181
3.3. Primer acte: <i>Audiència</i>	196
3.4. Segon acte: <i>Vernissatge</i>	203
3.5. Tercer acte: <i>Protesta</i>	211

3.6. Què ha de ser el teatre?	218
3.7. Fer tocar les paraules de peus a terra	229
CINC TIETES, de Václav Havel	241
BIBLIOGRAFIA	247

Pròleg

L'escena final

14 de gener de 1977. Sala d'interrogatori de la presó de Ruzyně, Txecoslovàquia. Un filòsof i un dramaturg conversen tranquil·lament sobre la qüestió de la mort i la immortalitat de l'ànima. Han estat arrestats com a portaveus d'un manifest pels drets civils que el règim no ha pogut evitar que circulés clandestinament. Els policies observen impacients la conversa a l'altra banda del vidre. Esperen que es diguin alguna cosa que els serveixi de pista. No hi ha sort. Els detinguts prossegueixen el seu diàleg filosòfic com si tinguessin tot el temps del món. Els vigilants, òbviament refractaris a aquestes consideracions, entren a buscar-los i els separen. Ja no es veuran més.

El filòsof és interrogat intensament en diverses ocasions al llarg d'un mes i mig. El darrer interrogatori, d'onze hores de durada, li provoca una crisi cardíaca. L'endemà se'l trasllada a l'hospital, on mor al cap d'uns dies. Abans de morir, però, encara pot escriure uns últims textos breus destinats a fonamentar èticament el manifest. El funeral és fortament vigilat per un centenar de policies. Els assistents, prop d'un miler, són identificats a l'entrada del cementiri de Břevnov i els qui s'atreveixen a prendre part activa en la cerimònia seran posteriorment expulsats de les seves escoles i universitats o bé acomiadats dels seus llocs de treball. Aquell dia les floristeries de Praga han estat obligades a tancar i durant la cerimònia un helicòp-

ter sobrevola el cementiri, i les motocicletes de la policia hi circulen al voltant perquè el soroll ofegui el servei religiós.

Per la seva banda, el dramaturg és condemnat a quatre anys i mig de presó. Abans d'ingressar-hi, però, també té temps d'escriure, en el seu cas, una peça teatral que es basa en l'experiència del manifest. Una dècada després, el dramaturg serà escollit president del seu país.

El filòsof de qui parlem és Jan Patočka; el dramaturg, Václav Havel; i el manifest, Carta 77. Sobre aquesta acció política filosòfica-fonamentada i teatralment representada versa el present estudi.

FIGURA 1. Imatge del cementiri de Břevnov, a Praga, el 16 de març de 1977, data del funeral de Jan Patočka, que havia mort tres dies abans. A primer terme veiem la tomba oberta i, més enllà, un bon nombre de persones que esperen el seu torn per donar l'últim adeu al filòsof i portaveu del manifest Carta 77. Qui vincla el genoll en aquest moment és un amic de Václav Havel, l'actor Pavel Landovský, que també fou promotor i un dels primers signataris de Carta 77.

Fotografia: Ondřej Němec. Font: Biblioteca Václav Havel.

Introducció

Segurament la majoria de gent a casa nostra associa el nom de Václav Havel al del primer president de la Txecoslovàquia postsoviètica. Probablement molts saben també que va propiciar —sense desitjar-ho— la separació pacífica d'aquell estat en dos de nous. Això últim passava l'any 1992 i aquell any jo sentia anomenar Havel per primera vegada, quan el meu tutor de segon de BUP, Josep Maria Dou, hi va fer referència a classe d'ètica, tot parlant, precisament, d'aquella escissió política insòlita, sense sang. La referència va quedar en suspens i fins molt més tard no vaig començar a saber qui havia estat Václav Havel. I va ser a través del seu teatre, concretament amb la lectura d'*Audiència* i *Vernissatge*, dues peces breus de 1975, que es van representar a Catalunya als anys noranta a partir de la traducció que en va fer Monika Zgustová, i que s'han reprès darrerament en diferents muntatges, com el de *Vernissatge* que el gener de 2017 oferí la companyia La Trama, amb direcció de Marília Semper, o el que significà el debut en la direcció de Pere Arquillué en el marc del Festival Grec 2018, amb la representació de les dues peces en un muntatge unitari. Jo mateix vaig tenir ocasió de traduir i dirigir la tercera peça de la trilogia, *Protesta*, primer en el marc del Festival Barcelona Pen-sa, el novembre de 2014, i després a la Sala Fregoli de La Seca-Espai Brossa, la primavera de 2017. El text fou presentat també a la Universitat Catalana d'Estiu, a Prada de Conflent, aquell mateix any.

Quan vaig llegir per primera vegada *Audiència* i *Vernissatge* estava cursant la llicenciatura en Filosofia a la Universitat de Barcelona, i aquells textos de seguida em van suggerir molt vivament una semblança amb el que s'esdevé en alguns diàlegs de Plató. Això va donar peu a un projecte de tesi doctoral llargament madurat i sovint interromput que finalment va poder ser defensat el juliol de 2017. En la tesi es postulava que el vincle entre Havel i Plató passava per la filosofia de Jan Patočka, que fou un gran lector de Plató i un gran mestre per a Havel. Aleshores el meu director de tesi, Josep Monserrat, em va suggerir la idea de fer un assaig sobre Havel a partir d'aquesta vinculació, i això és el que finalment presento aquí: un estudi sobre com Havel posa damunt l'escenari una acció filosòfica potencialment revulsiva o, més generalment, un estudi sobre la relació entre teatre, filosofia i política que pren Havel com a exemple. La perspectiva adoptada, per tant, no és la d'una biografia, ni tan sols d'una biografia intel·lectual, tasques que ja han fet persones més competents que no pas jo i que van conèixer Havel personalment. El lector interessat en trobarà les referències a la bibliografia del final del llibre.

El focus es posarà, doncs, no tant en els fets —que òbviament es mencionaran—, sinó sobretot en la mirada de Havel sobre aquests fets. I és que els fets, fins a cert punt, podrien ser caracteritzats de «banals», com feia, la primavera de 1989, Jan Vladislav, un dels primers editors dels escrits polítics de Havel en francès i en anglès. La banalitat dels fets viscuts per Havel fins llavors —la data del text de Vladislav és important— residia en el fet d'haver estat compartits per moltíssimes persones d'aquell moment: persecució, censura, clandestinitat, dissidència, tortura i presó. Allò que atorgava a Havel una distinció —que altres també tindrien, òbviament, de formes diferents— era la manera en què reflexionava sobre aquesta realitat i com s'hi posicionava. Això el feia especial. Això i un punt

de sort. Totes dues coses intervingueren en els fets que el precipitaren a la presidència de Txecoslovàquia, el desembre de 1989. Sens dubte, això darrer hauria fet que Vladislav matisés aquella banalitat: la llista de dissidents presidents és força més reduïda. Fins i tot Havel mateix va dir en algunes ocasions que la seva vida havia estat com un conte de fades, amb els seus monstres i els seus girs màgics.¹ Per la seva banda, Milan Kundera va escriure que el cas de Václav Havel era un dels pocs que permetien afirmar la possibilitat de convertir la pròpia vida en una obra d'art.² Si Kundera hagués tingut raó, això hauria estat sens dubte gràcies a la mirada de Havel sobre la realitat, a la seva «teoria filosòfica» —en el sentit literal d'una mirada atenta i desitjosa de saviesa— i a la coherència entre aquesta mirada i la seva posada en pràctica. Això no vol dir, òbviament, que Havel fos perfecte. Els seus defectes i excessos foren públics i notoris, tant en la seva vida personal —amb les sempre confessades i sovint consentides infidelitats a la primera esposa— com en la política —sobretot en el moment de passar de la dissidència a la presidència—. Però, malgrat tot, si Havel va aparèixer la tardor de 1989 com un dels pocs candidats creïbles que podia ser president, va ser en gran part per la qualitat moral, per la capacitat de dur a terme amb coratge i coherència aquell exercici d'autoexamen individual i col·lectiu que el vell Sòcrates recomanava als seus conciutadans abans de ser condemnat: «Una vida no examinada no és digna de ser viscuda per l'home», li fa dir Plató (*Defensa de Sòcrates*, 38a). En línia amb aquesta exhortació socràtica, afegint-hi un punt d'angoixa existencial, Havel deia que la ver-

1 «A Farewell to Politics», *New York Review of Books*, 24, octubre de 2002, p. 4.

2 «A Life like a Work of Art: Homage to Václav Havel», *New Republic*, 16, 29 de gener, 1990.

tadera raó de ser de la seva activitat literària i política era defensar el seu «permanentment qüestionat dret a existir».³

L'objectiu principal de l'estudi se situa en el període 1975-1978, especialment dens en textos rellevants: la «Carta oberta a Gustav Husák», les peces teatrals *Audiència* i *Vernissatge*, el manifest *Carta 77*, l'assaig *El poder dels sense poder* i la tercera peça dramàtica, *Protesta*. En aquesta sèrie d'escrits hi ha allò que volem estudiar: la plas-mació escènica d'una possible acció filosòfica com a vehicle d'una dissidència política. Així, l'estudi queda estructurat en tres parts. Començarem fent una descripció —com dèiem, no exhaustiva— de la trajectòria política de Havel, amb *Carta 77* com a horitzó. En la segona part ens endinsarem en el pensament de Havel i en la filosofia de Patočka que li serveix de suport i explicació. En aquest punt no hem volgut renunciar a presentar conceptes d'una certa dificultat, ja que aquesta dificultat és la que Havel mateix trobava en els textos filosòfics que el van formar i de la qual, com ell mateix diu, gaudia enormement. Una simplificació excessiva, doncs, ens llevaria aquest gaudi també a nosaltres i, a més, obviaria la sedimentació filosòfica que conforma el sòl des del qual Havel pensa. Finalment, en la tercera part veurem com el seu teatre incorpora aquests conceptes, tot centrant l'anàlisi en les tres peces de 1975 a 1978. Oferim sempre una versió en català dels fragments citats. Si no s'indica el contrari, la traducció és nostra.

Abans de començar, volem agrair a Josep Monserrat la proposta d'elaborar aquest llibre i d'orientar-ne l'estructura fins al punt de suggerir-nos-en el títol. Moltes altres persones han ajudat d'una manera o altra al fet que poguéssim dur a terme la feina. Alguns noms

³ Discurs a la Universitat Hebrea de Jerusalem, 26 d'abril de 1990. Extret de Michael Žantovský, *Havel: Una vida*, trad. A. Pradera, Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2016, p. 557.

ja han aparegut en aquesta introducció. Hi afegim els següents: Pavel Bsoněk, per l'ajuda en la traducció dels textos en llengua txeca; Jordi Gràcia i Carles Goñi, actors de *Protesta*, per haver-me permès de veure en carn i ossos els personatges de Havel; Jordi Sales i els seus deixebles a la Societat Catalana de Filosofia i a la Universitat de Barcelona, amb els quals em vaig formar filosòficament; Xavier Ibáñez i Vladimir Olivares, per haver-me fet saber de Patočka i Havel, respectivament; el professor Ivan Chvatík, de l'Arxiu Jan Patočka de Praga, i Jakub Jinek, de les edicions Oikoymenth, per l'atenció i l'accés als textos de Patočka; i, finalment, Eugènia Mañas, pel seu suport incondicional i per la seva atenta revisió de la primera versió del text.

1. La situació política

I. I. HAVEL, POLÍTIC

Václav Havel neix a Praga l'any 1936 en el si d'una família burgesa acomodada, propietària del primer i més gran centre comercial i d'entreteniment de la capital, el Lucerna. L'avi patern, arquitecte i constructor del projecte el 1905, fou un dels primers capitalistes de Praga i amic personal de Masaryk. El pare de Václav seguí els passos de l'avi i va dissenyar el districte de Barrandov, on el seu germà, l'oncle Miloš, va crear una de les primeres indústries cinematogràfiques del país. La mare de Václav, Božena, era filla d'un famós periodista, diplomàtic i polític, dona d'una extensa formació, que tingué com a prioritat l'educació dels seus fills en temps difícils. Václav i Ivan, el seu germà petit, van créixer, doncs, en un entorn econòmicament privilegiat i intel·lectualment estimul·ant. Mentre que Ivan, que acabaria sent filòsof i matemàtic notori, preferia els jocs a l'aire lliure, Václav solia passar llargues estones llegint els llibres de l'extensa biblioteca familiar.

Aquesta primera etapa de la seva vida va coincidir en gran part amb el *Reichsprotektorat*, l'ocupació nazi de Bohèmia i Moràvia, moment en què la família es traslladà a Havlov, una propietat rural allunyada de Praga. Malgrat el temor pels nazis, una de les vivències més corprenedores per al petit Václav eren els bombardejos de les forces aliades, un dels quals destruí bona part de les finques pro-

peres a la seva casa de Praga. La consciència de trobar-se en un món violentament dividit acompanyà Havel des del principi. Això i l'educació rebuda a l'escola i sobretot a casa, amb les visites d'intel·lectuals i artistes que hi solien anar, el convertiren en un infant prematurament familiaritzat amb les grans qüestions que afectaven Europa i el món. Per altra banda, a l'escola local de Havlov s'havia sentit dolorosament exclòs de la resta per la seva situació econòmica privilegiada i també pel seu sobrepès, que provocava les burles d'alguns companys. «Em sentia sol, inferior, perdut, ridícul... En resum, em sentia “fora”, exclòs, avergonyit pel meu “estatus elevat”.»¹

Passada la Segona Guerra Mundial, als onze anys, la seva mare el va inscriure a l'internat del Rei Jordi, a Poděbrady. Inspirat en internats britànics com el d'Eton, havia estat fundat per acollir orfes de la guerra i també rebia fills de famílies riques, que permetien l'educació dels primers. Tenia com a divisa la formació d'una futura classe ciutadana amb una àmplia cultura i un caràcter coratjós, i seguia un programa de gran exigència intel·lectual i física. Allà Havel va conèixer el futur cineasta Miloš Forman, que el jove Václav descriu de la manera següent: «Era tal com és avui, extremament coratjós, atent, tímid, però si el punxaves topaves amb un interior d'acer».²

Aquestes possibilitats educatives s'estruncarien de seguida amb el desenllaç de la guerra i la posterior usurpació per part dels soviètics de la vida institucional txecoslovaca anterior al conflicte. Després de guanyar les eleccions de maig de 1946, els comunistes treballaren i conspiraren per esdevenir partit únic, cosa que arribà el febrer de 1948 amb l'anomenat «cop d'estat de Praga». En aques-

¹ *Disturbing the Peace*, trad. P. Wilson, Nova York: Vintage Books, 1991, p. 5.

² Entrevista de Carol Rocamora a Miloš Forman, 31 de gener de 2003. Vegeu C. Rocamora, *Acts of Courage: Václav Havel Life in the Theater*, Hannover: Smith and Kraus Global, 2005, p. 9.

tes circumstàncies va tenir lloc la nacionalització del negoci familiar dels Havel i la confiscació de la gran majoria de les seves propietats. Tant l'avi com el pare, i també l'oncle Miloš, patiren persecució i fins i tot presó. Com a representant de l'alta *bourgeoisie*, al jove Václav se li va prohibir de continuar els seus estudis elitistes i el 1950 fou escolaritzat en diverses escoles estatals de Praga. L'educació estalinista rebuda en aquests centres li semblava un mal acudit i la seva desmotivació el va dur de centre en centre i a no acabar l'ensenyament secundari. La conjuntura aparentment desavantajosa, diu Havel, d'una provinença burgesa en un país comunista li «va fer veure de cop el món “des de baix”, és a dir, tal com és», cosa que el va immunitzar «contra les il·lusions i els mites».³

Durant un temps va treballar de fuster. Més tard, gràcies als contactes del seu pare, va poder treballar com a assistent a l'Institut de Tecnologia Química fundat per Otto Wichterle —futur inventor de les lents de contacte—. El seu interès per la química fou seriós i fins i tot va escriure un article on proposava una alteració en l'ordre de la taula periòdica de Mendeléiev. Mentre treballava al laboratori, feia classes nocturnes per aconseguir el graduat secundari i finalment l'assolí, amb unes notes bones però no excel·lents. Això i la seva ascendència li van dificultar l'accés als estudis superiors. Va intentar sense èxit entrar a les facultats de Química, d'Història de l'Art i de Filosofia, entre d'altres. Havel mateix explica, amb el seu humor característic, que, a còpia de preparar els exàmens d'accés a facultats que no l'admetien, aconseguí una formació sòlida, la qual cosa és un bon sistema d'aprenentatge, malgrat «el perill de ser fi-

3 «Second Wind», a *Open Letters*, trad. Paul Wilson, Nova York: Vintage Books, 1992, p. 4.